

CARLOS CASARES

NOS OUTROS SISTEMAS LITERARIOS ESPAÑOLES

Fernando Valls
Universidad Autónoma de Barcelona

Resumo: Carlos Casares mantivo ao longo da súa traxectoria intelectual relacións fluídas tanto coa cultura española en castelán como coa cultura catalá, principalmente durante as tres últimas décadas da súa vida. A este respecto, a súa vinculación con institucións, revistas, encontros, en especial o de Verines, xurados, o do Premio da Crítica, e personalidades diversas, sobre todo con escritores, resulta significativa e imprescindible para entender de forma cabal un labor de primeira magnitude en beneficio da promoción e a difusión cultural e, en certa medida, para entender tamén a súa obra literaria, que en parte traduciu el mesmo ao castelán.

Abstract: Throughout his intellectual career, Carlos Casares maintained fluid relations both with Spanish culture in Castilian and with Catalan culture, mainly during the last three decades of his life. In this regard, its link with institutions, magazines, meetings, especially that of Verines, juries, the Critics' Award, and various personalities, especially writers, it is significant and essential to fully understand a work of the first magnitude for the benefit of the promotion and cultural dissemination and, to a certain extent, to also understand his literary work, which in part translated himself into Castilian.

Palabras chave: Carlos Casares, culturas galega, catalá e española, autotradución, Verines, Premio da Crítica.

Key words: Carlos Casares, Galician culture, Catalan culture, Spanish culture, self-translation, Verines, Critics' Award.

Para Víctor García de la Concha, que tanto empeño puxo en que se coñecesen os escritores das diversas linguas de España.

Que axiña morreu Carlos Casares (1941-2002), contaba 60 anos, pero cantas tarefas emprendeu e que vivo recordo deixou entre os que o coñeceron e trataron.

E aínda que no meu caso a relación só fose ocasional, a impresión foi tan grata como profunda.

Non hai ningunha dúbida de que Casares forma parte esencialmente da cultura galega, e da española, aínda que creo que poderíamos inscribilo tamén –sumar non é malo– no que Antonio Pereira denominou *os narradores do Noroeste*, ou do *Noroeste máxico*, como se titula unha das antoloxías dos seus contos (*Cuentos del noroeste máxico*, 2006¹). Trátase, en suma, dunha estirpe de narradores na que destaca “la sencillez, la ironía sin merma de ternura” (Pereira 2002: 1). Pero para que non se pense que se trata dun concepto xa perdido, o escritor máis novo Pablo Andrés Escapa séntese continuador da fértil tradición dos narradores do Poñente ou do Noroeste, territorio que correspondería ao vello Reino de León, amantes todos eles das *figuracións* (concepto que así mesmo utilizaron Ricardo Doménech, José María Merino e o crítico Santos Alonso), cuxos elos principais, en galego e castelán, serían: Valle-Inclán, Álvaro Cunqueiro, Rafael Dieste, Eduardo Blanco Amor, Antonio Pereira e Luis Mateo Díez². Lémbrese, ademais, que para Milio Rodríguez Cueto, o autor máis influínte na literatura en lingua asturiana fora o autor de *Merlín e familia*, polo seu atlantismo e polo seu escapismo lingüístico. José María Merino, pola súa parte, explicou que as *figuracións* son ficcións que atesouran o gusto polas narracións orais, polo oír e contar, fronte ás incompletas explicacións racionais; cuxa orixe remite aos fiandóns e a esa vella tradición literaria que arranca en *As mil e unha noites*. Grandes narradores orais foron ou seguen séndoo tamén: Rafael Azcona, Juan García Hortelano, Fernando Quiñones, o peruano Alfredo Bryce Echenique, o editor, ensaísta e narrador José Esteban, o profesor e político Antonio Garrido Moraga e o poeta galego Luis G. Tosar³. Pero antes, Casares aprendeu a escoitar e contar oíndo os seus avós, sobre todo o seu avó, ou asistindo a faladoiros, como o do café Español, de Santiago, onde gobernaban cos seus relatos Ramón Otero Pedrayo e Pedro Martul Rey (Alonso Montero 2017:

1 Cf. Antonio Pereira, o seu conto “El asturiano de Delfina” (2012: 522, 586, 733). E noutro relato, “El soldado Basilio Losada”, traza a gran tradición dos *narradores orais de Poñente*, incluíndo a Carlos Casares, ao citado Losada e el mesmo. Sobre Basilio Losada, *vid.* o artigo de Carlos Casares, “Unha vida fantástica” (1998a: [11]-24).

2 Nun correo privado, a petición miña, Luis Mateo Díez lembrou a súa relación con Casares: “Conocí a Carlos en varios encuentros, todos inolvidables, tanto en Madrid como en Vigo, Verines y Lugo. Desde el primer encuentro se suscitó no ya una amistad, dada su extrema generosidad y la espontaneidad de las que era dueño, sino la sensación real de dos viejos amigos que se reencuentran [...] Yo le hablé en seguida de lo que Cunqueiro, Anxel Fole o Dieste habían supuesto en mi aprendizaje literario, y el compartía esa especie de sensibilidad común del noroeste. Las coincidencias no solo eran afectivas, también literarias y, como sabes, Carlos era un embajador y un exponente de la cultura y lenguas gallegas, sin ser en ningún caso un galleguista cerrado”.

3 Sorprende, en cambio, que nun recente artigo sobre os narradores do noroeste, Julio Llamazares (2017) non inclúa a Carlos Casares; si o cita, en troques, Vicente Molina Foix (Vivas 2017: 15), entre aqueles dos que aprendeu porque contan ben.

32-34). De igual modo podemos vinculalo a varios destes escritores pola utilización do Índice onomástico que aparece en *Os escuros soños de Clío*, que procede dunha tradición que iniciou o poeta Robert Browning, e que entre nós tamén se valeron dela Álvaro Cunqueiro, Joan Perucho, Carlos Pujol, Almudena Grandes ou o citado Pablo Andrés Escapa.

Casares empezou escribindo contos en castelán, segundo o testemuño do poeta Arcadio López-Casanova, compañeiro entón de pensión, para pasar de inmediato a escribir poesía en galego, cambiando non só de xénero senón sobre todo de lingua, por influencia de Ramón Piñeiro e do mozo López-Casanova (2009). Lémbrase que, durante a súa infancia e xuventude, na casa familiar, co seu pai falaba en galego, pero coa súa nai en castelán. Na entrevista que lle fixo Víctor F. Freixanes (1976: 273-294), comenta que, aínda que na súa nenez foi bilingüe, sempre se expresou mellor en galego.

A súa traxectoria pública como escritor iníciase en Santiago de Compostela –onde se instalou en outubro de 1961– como poeta en galego, nas Festas Minervais organizadas polo SEU, obtendo un terceiro premio en 1963 e un segundo en 1966, nas que actuou como mantedor Álvaro Cunqueiro⁴. Lémbrase que o ano 1963 foi importantísimo na historia da cultura, da literatura galega: celébrase por primeira vez o Día das Letras Galegas, inaugúrase a Fundación e biblioteca Penzol, fúndase o Partido Socialista Galego e reaparece a revista *Grial* da man da editorial Galaxia (Villanueva Gesteira 2012: 28). Nese primeiro número de *Grial* aparece un poema de Casares en honor de Rosalía de Castro. E cando o 5 de novembro de 1963 falece Luis Cernuda en México, Casares e Arcadio López-Casanova, ao día seguinte réndenlle homenaxe no diario *La Noche*: o primeiro cun poema, “Elexía a Luis Cernuda”, e o segundo cun artigo⁵.

E así ocorreu tamén fóra de Galicia, no resto de España, onde primeiro chegou a súa obra poética, aínda que nunca lograra publicar un libro neste xénero, nin sequera o proxectado *Poemas de Limia*. Basilio Losada foi entón o seu principal valedor nas diversas antoloxías que foi xestando para difundir a poesía galega entre os lectores españois. Pero, ademais, en febreiro de 1964, participa nunha lectura de poemas na Facultade de Filosofía e Letras de Santiago, en homenaxe a Antonio Machado. E en febreiro do seguinte ano celébranse as Xornadas de Confraternización Galaico-Catalás, que incluían unhas lecturas de poemas e unha mostra de arte galega, organizadas en Barcelona polo padre Silva, o fundador da Ciudad de los Muchachos de Bemposta, en Ourense. A delegación galega

4 Nunha carta que lle escribe a Ramón Piñeiro en 1963, coméntalle que sente unha grande admiración por Cunqueiro (Alonso Girgado 2017: 480).

5 Este dato non aparece recollido na excelente biografía de Antonio Rivero Taravillo (2011).

formábana Celso Emilio Ferreiro, Xosé Luís Méndez Ferrín, Francisco Domínguez Romero e Carlos Casares (Calvo 2003: 141-143; Chacón 2017: 109; Alonso Girgado 2017: 492). Un ano despois, en 1966, Xesús Alonso Montero inclúe o seu “Poema de emerxencia para Antonio Machado”, na antoloxía ciclostilada, tiráronse trescentos exemplares, titulada *Antonio Machado na nosa voz. Corona poética*. Ese mesmo ano, seguimos en 1966, Basilio Losada publica un artigo no primeiro número da revista *La trinchera* (Barcelona), que dirixe José Batlló, no que cita como poeta a Carlos Casares, que daquela tiña 25 anos. Durante o ano seguinte publica na revista *Claraboya*, de León, un poema titulado “No”, que Juan José Lanz –autor dunha exhaustiva monografía sobre esta publicación– destaca entre os dun informe dedicado a *La poesía gallega de posguerra*, coordinado por Basilio Losada.

Sé que no hay vuelta.
 Éste es el último en el camino.
 Todo es presente como piedra
 en este hoy
 con dimensión de adiós en los horizontes.

Sé que ya no quedan
 músicas de verdad para los oídos
 ni lejanías para huir de la noche cerrada.

Todo es presente, infinito hoy,
 simiente de roquedal, nunca fruto,
 árbol sin savia, pero con tiempo,
 largo río de muerte que nos lleva.

De todas as colaboracións de Casares na prensa, quizais as máis curiosas sexan as crónicas que fixo para *ABC*, asinadas baixo pseudónimo (non logramos dar con cal), sobre a preparación da selección española en Santiago. Os futbolistas adestraban no estadio da Residencia, hospedándose no hotel Peregrino, preparándose para o mundial de fútbol de 1966, celebrado en Inglaterra. Este traballo proporcionoullo o periodista Pepe Fernández Ferreiro⁶. Curiosamente, nese mesmo recinto deportivo, o 9 de maio de 1967 o cantante valenciano Raimon, un dos principais intérpretes da *nova cançó* catalá, deu o seu primeiro recital en Galicia, organizado pola Asociación de Estudantes da cidade. As letras das cancións foron

6 As únicas crónicas que encontrei, ao respecto, en *ABC*, do 5 de xullo de 1966, están asinadas en Santiago e Pontevedra e proceden da axencia Alfíl.

traducidas do catalán ao galego por Carlos Casares e Salvador García-Bodaño, e publicadas nun folleto titulado *A voz dun pobo, Raimon*, do que se tiraron tres mil exemplares, reeditado nun recente número da revista *Grial* (213, xaneiro-marzo de 2017). Eran os anos de auge da denominada *canción protesta*, representada en Galicia polo movemento das Voces Ceibes.

Dous anos despois da morte de Ernesto Guevara, ocorrida en 1967, o Instituto do Libro de La Habana publica un volume de *Poemas al Che*, ao coidado de Ambrosio Fornet, entre os que se encontra “A Ernesto Che Guevara”, de Casares, escrito na data da súa morte. Conclúe o poema con estes dous versos: “Ernesto, compañeiro, / Irmau que nos mataron”. Dun conxunto de 84 poemas que se recollen no volume, 37 procedían de España, tres deles doutros escritores en galego: Celso Emilio Ferreiro, Manuel María e Xosé Luís Méndez Ferrín. O libro foi reeditado en 1976 por Batlló en Los Libros de la Frontera. Naquela ocasión, o poeta catalán fixo de intermediario co antólogo cubano, aínda que a selección galega foi obra de Basilio Losada. Non obstante, en 1998 apareceu unha versión moi ampliada, ao coidado de Xesús Alonso Montero e Xosé M. Salgado, *16 poemas galegos para Ernesto Che Guevara contra a súa morte (1967-1973)*, nas prensas da Universidade de Santiago de Compostela. A cuberta do libro, unha homenaxe ao Che, era obra de Isaac Díaz Pardo. Pero un par de anos antes, en 1965, nunha carta a Ramón Piñeiro, Casares entusiásmase polo clima de revolución cristiá da igrexa suramericana, da teoloxía da liberación, representada polo cura guerrilleiro colombiano Camilo Torres, morto en combate en 1966, con trinta e sete anos. Aposta entón, quizais no seu momento de maior radicalización ideolóxica, por “acelerar a Historia”, por “buscar o cambio radical das estruturas. Non admito ningunha clase de capitalismo ou neocapitalismo. Estóu seguro de que o cristianismo somentes se poderá realizar por medio do socialismo”; pois cre que ao franquismo non lle queda xa moita vida (Alongo Girgado 2017: 505, 506 e 508).

En 1971, Basilio Losada inclúeo noutras dúas antoloxías: unha de *Poetas galegos de postguerra*, publicada pola prestixiosa colección Ocnos, da editorial Libres de Sinera; e outra, algo máis extensa, recollida en *Fablas. Revista de poesía y crítica* (25, XII/1971), que se editaba en Las Palmas de Gran Canaria, formando parte dun “número especial dedicado a las letras gallegas” (Marco/Riera/Cotoner 2014)⁷. Con todo, a partir de 1972, como se autor e antólogo o acordasen, non volverá aparecer nas recompilacións que este leve a cabo, empezando pola que entón ve a luz en Seix Barral, *Poetas gallegos contemporáneos* (Chacón 2017: 117).

Pero, antes, en 1968, empeza a súa colaboración como articulista en castelán no diario *La Región*, de Ourense, primeiro de maneira esporádica e, desde 1972,

7 Sobre a revista canaria, *vid.* Lanz 2007.

cunha periodicidade semanal e utilizando, a partir de setembro dese ano, a lingua galega. En decembro, os seus artigos agrupáronse nunha sección titulada “Con esta lupa”, que se manterá ata setembro de 1974, e os textos irán acompañados dunha caricatura de Siro López. Ocupábase nela de diversos protagonistas da vida internacional, mostrándose fascinado por Allende e Mao (estamos, lembrese, en 1973), aínda que vou recordar só os personaxes retratados pertencentes ao mundo hispánico, galegos á parte: Neruda, Pinochet, Héctor Cámpora, Pau Casals, Ramón J. Sender, o cardeal Tarancón, monseñor Añoveros, o tenista Manuel Orantes, o cantante Peret, o Lute e Joaquín Ruiz Giménez. Do resto, destacaríaa o titulado “La antología esa”, datado o 2 de setembro de 1972, no que critica con dureza os erros que aparecen nas versións de Carmen Martín Gaité e Andrés Ruiz Tarazona na antoloxía bilingüe *Ocho siglos de poesía gallega* (1972). En suma, este labor de articulista ocupárono o resto da súa vida, pois continuaríaa en *La Voz de Galicia*, en seccións como “A ledicia de ler” e “Á marxe”. Esta última convértese en diaria a partir de 1992, adoptando a forma dos dietarios, co que inaugura o xénero na literatura galega⁸. Pois, segundo lle confesa a Raquel Feijoo nunha entrevista: “concibo os artigos como parte da miña obra literaria” (Monteagudo 2017: 126; Cajaraville 2017).

Axiña, non obstante, nos dará as primeiras mostras públicas en calidade de narrador, no número 7 de *Grial* correspondente a 1965, con varios relatos que, excepto un, formarán parte de *Vento ferido* (1967), o seu primeiro libro, recibido como unha obra renovadora dentro da Nova Narrativa Galega. Naquela primeira data sofre unha crise persoal, existencial, que o leva a afastarse de Santiago, para regresar á casa familiar. Se nos atemos á correspondencia que mantén con Ramón Piñeiro, ese desacougo é produto da “fascinación que che produce a *praxis* do marxismo”, da que o afastará o seu mentor, reconducíndoo cara a un *cristianismo galego*, por usar unha expresión do mesmo Casares⁹.

A pesar de que afirmara en diversas ocasións que a súa formación literaria foi esencialmente autodidacta, máis que universitaria (Calvo 2003: 55), resultou ser moi importante o maxisterio e a amizade de Ramón Piñeiro, pero tamén a relación con Vicente Risco e, posteriormente, con Gonzalo Torrente Ballester. Piñeiro, ademais, é quen o alenta nos comezos, nos períodos de maior dificultade, cando o mozo Casares atravesaba diversas crises. Así, en 1965, escíbelle, primeiro

8 Lémbrese que Juan Ramón Masoliver iniciou o 21 de xaneiro de 1953 unha columna no diario *La Vanguardia* co nome de “Al margen”, manténdoa ata o final da súa vida, en 1997. Ben puidese ser a inspiradora do título de Casares.

9 *Id.* a carta de Ramón Piñeiro do 4 de abril de 1965, e o artigo de Casares en *Grial*, núm. 11 (1966), *cit.* por Chacón (2017: 111 e 112) e a correspondencia entre ambos os dous (Alonso Girgado 2017: 487, 498-500, 504-509).

en galego e logo en castelán: “Ti estás chamado a ser un dos grandes renovadores da prosa galega. Ademais, pois que eres home de moi sincera convicción relixiosa, tes que axudar á necesaria anovación espiritual do catolicismo galego”; e “Todos estamos convencidos de que estás chamado a ser el gran renovador de nuestra novelística” (Alonso Girgado 2017: 498, 501). Habería que engadir, ademais, a fidelidade de Casares á obra de Albert Camus, sobre todo a *A peste*, *O estranxeiro* (que nos anos oitenta, segundo Rábade Paredes, empezou a traducir, 2017: 359) e *A caída*, e o seu principal modelo para xuntar o compromiso político e a liberdade artística. Non en van, un dos asuntos que máis lle interesaba era a responsabilidade dos intelectuais. Lémbrese, ademais, que *O sol do verán*, se inicia cunha cita de Camus¹⁰. Debe sumarse tamén a súa predilección por Cesare Pavese e Vasco Pratolini, a querenza por algunhas obras de Faulkner e polos contos de Hemingway, polo portugués Miguel Torga. Outros lectores da súa obra relacionaron o seu estilo sinxelo, preciso e transparente –“como el cristal de una ventana a través de la cual observas cómo transcurre la vida”, gustáballe dicir– co de Azorín e Baroja (Carro 2017: 84-85).

Recoñece Casares, en cambio, que non o entusiasmaba a literatura social, entón de moda, do que resultaría boa proba a publicación de *Cambio en tres* (1969), seguindo o modelo de *Tiempo de silencio*, de Luis Martín Santos, onde se vale de técnicas vangardistas para mostrar una visión crítica da realidade (Calvo 2003: 121; Villalaín/Fernández 2015; Noia 2017: 323). Entre os articulistas, gustáballe destacar a Julio Camba, Azorín, Vicente Risco, Pla, Torrente Ballester e, en menor medida, a César González Ruano. E polo que se refire á literatura galega, declarábase admirador dos relatos de Dieste e de Cunqueiro (Nogueira 2009); da obra realista, máis que da simbolista de Méndez Ferrín, e dalgúns contos de Manuel Rivas, en especial do titulado “A lingua das bolboretas” (Platas 1998: 21, 23-24). Casares colaborou no monográfico que a revista *Ínsula* lle dedicou a Cunqueiro en 1991, cun artigo pascaliano: “El hombre, esa hierba débil que sueña”.

A finais dos anos sesenta, Casares, como membro da ADE (Asociación Democrática de Estudiantes, orixe da FELIPE, a Fronte de Liberación Popular galega), onde ingresa arredor de 1965, participaría na loita contra o SEU na Universidade e a súa posterior reconversión nas Asociacións Profesionais de Estudiantes (APE), relacionándose por iso cos membros da revista e editorial *Cuadernos para el Diálogo*, en especial con Gregorio Peces Barba e Pedro Altares, cuxa biblioteca privada o impresionou enormemente (Calvo 2003: 48-49; Noia 2017: 321-322, quen o recorda levando sempre un exemplar desa revista, durante o curso 1967-68). Pero,

10 Ao escritor francés dedícallo, ademais, o seguinte artigo: “Albert Camus: pequeño homenaje”, *La Región* 24 de xaneiro de 1970.

ademais, nunha carta que lle dirixe a Piñeiro en 1965 afirma que esa revista está contribuindo a crear un clima favorable aos cambios que se aveciñaban (Alonso Girgado 2017: 508). A súa vinculación ao catolicismo progresista lévaa a acercarse a José Luis Aranguren e aos membros da revista *El Ciervo*, con Lorenzo Gomis á cabeza, revista que empezara a ler –xunto a *L'Esprit*– nos seus anos de estudante en Santiago, segundo o testemuño de Carro Rosende (2017: 87). Na publicación barcelonesa colaborou en diversas ocasións. Ademais, Gomis formaríase parte do xurado que lle concedeu en 1975 o Premio da Crítica¹¹. Téñase en conta que Aranguren, a quen os conservadores lle chamaban entón *Amarguren*, fora expulsado da universidade en 1965, xunto con Enrique Tierno Galván e Agustín García Calvo, solidarizándose con eles José María Valverde. Casares lembra ler con proveito o seu libro *Crítica y meditación* (1977) e a partir de entón, boa parte da súa obra. E foi el mesmo o designado para presentalo nunha conferencia, sobre “El futuro de la Universidad”, que ía dar en Santiago en xaneiro de 1967, mentres pasaba uns días invitado por Domingo García-Sabell, aínda que o acto acabara sendo suspendido e ambos os dous detidos pola policía (Calvo 2003: 77-83, 129; Chacón 2017: 114).

A voda de Carlos Casares en 1971 coa moza sueca Kristina Berg, con quen tivo dous fillos, vincúlao estreitamente ao país nórdico, onde se fascinará tanto con Olof Palme, primeiro ministro entre 1969 e 1976, como coa socialdemocracia sueca. Alí coñece, ademais, ao poeta Lasse Söderberg, organizador do Festival de Poesía de Malmoe, e a Francisco Uriz, un exiliado español, militante do PCE, tradutor de Strinberg, Bergmann, a poesía sueca, finesa etc., e home de confianza de Arthur Lundkvist, responsable da sección de literaturas hispánicas na Academia sueca que concede o Nobel, con quen manterá unha boa amizade¹². Lémbrese, ademais, o testemuño reproducíuse en numerosas ocasións, que cando lle preguntan por tres cousas que de verdade o apaixonan, Casares responde: a literatura, a conversación e a amizade (Monteagudo 2017: 83).

Tamén mantivo relacións cos membros da UMD (Unión Militar Democrática), sobre todo cos capitáns José Fortes e Restituto Valero, e incluso chegou a

11 Casares, que cita a revista *El Ciervo* no seu libro *Xoguetes para un tempo prohibido*, escribe nos seguintes números: “Recuerdos de Gonzalo Torrente Ballester” (576 [1999], 35-37); “La biblioteca sobre literatura gallega de Carlos Casares” (613 [2002], 40-41); e “El gran compañero” (624 [III/2003], 24-25). Hai que lamentar que, nas súas memorias, nin sequera na ampliada versión en castelán, Lorenzo Gomis (2004) non se refira nunca a el.

12 Por certo, nunha entrevista con Ramón Loureiro (2017: 72), comenta Casares que Lundkvist estaba entusiasmado coa obra de Torrente Ballester, e en cambio non vía con agrado a candidatura de Cela ao Nobel, a pesar do apoio que lle prestaban a este as universidades norteamericanas, da que si era partidario e valedor principal Kennu Ahlund, a quen Cela chamaba *don Canuto*, con dubidoso enxeño e escaso agradecemento.

ser partidario de que desen un golpe de estado que acabase co franquismo, quizais exaltado entón pola revolución portuguesa dos Caraveis, ocorrida en abril de 1974 (Calvo 2003: 64).

Casares tamén formou parte do xurado do Premio da Crítica en 1977-1979, 1988 e 1993, como representante da literatura galega, sucedéndoo nese cometido Basilio Losada. E obtivo o galardón en 1975, por *Xoquetes pra un tempo prohibido* (o primeiro ano que se concedeu en galego), en 1997 (*Deus sentado nun sillón azul*) e no 2003 (*O sol do verán*).

En 1979 edita en Aguilar, en calidade de autor da recompilación, a introdución e notas, as *Obras completas* de Curros Enríquez. Téñase en conta o republicanismo tanto do editor como de Arturo del Hoyo, o seu principal colaborador.

E máis adiante, en compañía do escritor catalán Joan Perucho e dos críticos Juan Ramón Masoliver e Àlex Broch, realiza unha viaxe á URSS entre o 4 e o 18 de xullo de 1983, invitados pola Unión de Escritores Soviéticos, na que visitaron Moscova, Leningrado e Armenia, para explicar as características das diversas literaturas de España. Á vez, publícase na Unión Soviética unha *Antoloxía del cuento español contemporáneo*, recollendo catro relatos de Casares, traducidos directamente do galego ao ruso (Arroyo 1983). Durante esa viaxe debeu de recordar a súa fascinación pola novela de Pasternak, *O doutor Zhivago*, (a primeira edición rusa é de 1957; a versión española en Noguer data de 1958, e a coñecida película de David Lean de 1965) que el consideraba unha das obras máis xeniais do século XX (Baamonde 2017: 45). Con posterioridade, en 1991, fará unha viaxe semellante aos Estados Unidos, a Baltimore, en compañía de Perucho. O escritor catalán rememorou esas viaxes en diversos textos, pois sentiu sempre un grande aprecio por Casares, a quen vía como un novo Cunqueiro, sendo tan distintos ambos os dous narradores galegos. Pola súa parte, Darío Xohán Cabana apreciou a influencia de Perucho sobre *Os escuros soños de Clío*, xunto á de William Beckford, Marcel Schwob, Otero Pedrayo e Curros Enríquez (Cabana 2017: 65)¹³, aínda que Casares negara explicitamente a influencia na súa obra do autor de *Vidas imaginarias*. Á volta desa viaxe aos Estados Unidos, e desde o mesmo aeroporto, Casares dirixiuse a Verines, pois ese mes de setembro, entre os días 9 e 12, o encontro estaba dedicado a *Mito e realidade na narrativa actual*. Pouco despois, o 10 de novembro, morría Montserrat Roig.

Damián Villalaín (2017), nun artigo imprescindible, lembrounos o interese que amosou Casares durante os anos oitenta pola teoría literaria e pola historia

13 Cabe lamentar que na coitada e detallada biografía que Julià Guillamon lle dedica ao escritor catalán (2015) non se aluda en ningunha ocasión ao escritor galego. En cambio, Perucho aparece en “Cita de fantasmas”, artigo de Casares publicado en *La Voz de Galicia*, o 4 de xullo de 1993, na súa sección “Á marxe”. Este texto analízao Florentino Pérez García (2017).

da crítica, por algúns dos libros que publicara a *Biblioteca Románica Hispánica* da editorial Gredos, que lle debeu de recomendar o profesor Benito Varela Jácome. Traballos, entón e agora, clásicos, como a *Teoría literaria* (1953; 1959², ampliada e corrixida, e aínda no 2009 se fixo unha nova edición, a quinta ou sexta, non puiden precisalo), de René Wellek e Austin Warren, a *Teoría de la literatura* (1972), de Vitor Manuel Aguiar e Silva, os estudos de Dámaso Alonso (*Poetas españoles contemporáneos*, 1952; e *Poesía española*, 1957, con numerosas reedicións posteriores) ademais do volume que este compuxo xunto a Carlos Bousoño (*Seis calas en la expresión literaria española*, 1951), ou o estudo de Charles Moeller, *Literatura del siglo XX y cristianismo* (1958-1960, revisado e aumentado nas sucesivas reedicións), composto por seis volumes (con subtítulos tan expresivos, como: I. *El silencio de Dios*; II. *La fe en Jesucristo*; III. *La esperanza humana*; IV. *La esperanza en Dios nuestro padre*; V. *Amores humanos*; e VI. *Exilio y regreso*), nos que se analiza a obra de Henry James, Unamuno, Kafka, Gide, Huxley, Roger Martin du Gard, Gabriel Marcel, Sartre, Camus, Graham Greene e Malraux, entre outros moitos. Na súa biblioteca, así mesmo, encontrábanse libros de Anaya, Guadarrama e da colección *El escritor y la crítica*, que dirixira Ricardo Gullón en Taurus; así como ensaios dos formalistas rusos (Sklovski, Tinianov, Propp ou Jakobson; a antoloxía que lles dedicou T. Todorov e o estudo de Antonio García Berrio, *Significado actual del formalismo ruso*, 1973), de Arnold Hauser, J. P. Sartre (*Qué es la literatura*, Losada, 1950, en versión de Aurora Bernárdez, a primeira esposa de Cortázar, de pais galegos), Roland Barthes, Louis Althusser, Cesare Segre, Robert Escarpit e George Steiner, ademais dun par de exemplares, correspondentes a 1970 e 1973, da revista *Poétique*, adaiñ entón da denominada *nouvelle critique*. Habería que sumar, de igual modo, obras de Claudio Guillén, Darío Villanueva e do teórico dos polisistemas Itmar Even-Zohar (cuxas máximas valedoras eran entón Dolores Vilavedra e Montserrat Iglesias), quen non só visitou Galicia nun par de ocasións, senón que tamén pasou pola súa casa de Vilarinho. Uns anos antes, nunha carta de 1972, Piñeiro comentáralle que a cultura galega necesitaba unha verdadeira escola de crítica literaria (Alonso Girgado 2017: 520). Aos nomes citados, hoxe poderían sumarse os de Anxo Tarrío, Luis Iglesias Feijoo ou Fernando Cabo, por só lembrar uns poucos investigadores sobresañtes.

Os encontros de Verines iníciáanse en 1985, aínda que teñen a súa orixe nunha reunión celebrada en 1983 na Universidade de Salamanca, tras un encargo do entón Ministro de Cultura, Javier Solana, a Víctor García de la Concha. O primeiro encontro estivo dedicado á poesía, coa participación de Carlos Casares, que sempre permanecería fiel a estas convocatorias anuais, aconsellando a García de la Concha, o seu organizador, sobre os escritores galegos que se podería invitar en cada ocasión. Dous anos despois, en 1987, ocupouse do conto, participando,

entre outros: José María Merino, Luis Mateo Díez, Álvaro Pombo, Juan José Millás, Antonio Muñoz Molina, Robert Saladrigas, Carme Riera, Marina Mayoral e o novísimo Suso de Toro. E a escritora catalá Montserrat Roig, con quen Casares mantivo unha relación sentimental. Como xa anticipamos, cinco anos despois morreu, en 1992, sendo recordada oficialmente na reunión de Verines, da mesma forma que no 2002, cando falece Casares, tamén se lle rende homenaxe a este. Son os dous únicos escritores –Roig e Casares– aos que se lles dedicou un Verines¹⁴.

Para Antonio Pereira, quen así mesmo formou parte do grupo, “los descansos y los finales de las jornadas –en Verines– se pueblan de historias y fabulaciones”, e esas eran as horas de Carlos Casares. O caso é que despois da cea tomabamos posicións nunha pequena sala con cadeiras de brazos e un sofá, cunha copa na man, prevalecía o *gin tonic*, mentres se ían enfiando diversas historias, terreo no que brillaba, por encima de todos, Carlos Casares, pero no que tamén adoitaban participar Millás, Merino e Luis Mateo Díez. Unha noite, decidimos baixar á praia da Franca e bañarnos, atravesando a gruta escavada na montaña que conduce ata a area, guiados por Merino, quen coñecía ben o terreo, pois a súa primeira narración, a *Novela de Andrés Choz*, transcorre alí mesmo. Na praia, como se fósamos adolescentes en viaxe de estudos, espímonos, bebemos uns grolos de augardente e con algo máis de valor e un pouco menos de frío metémonos no mar, onde non era posible permanecer demasiado tempo pola xélida temperatura da auga. Nesa pequena esmorga todos eramos homes, excepto unha funcionaria do Ministerio e Montserrat Roig, quen, a pesar de ser invitada a bañarse connosco, negouse, non só por pudor, senón polos comentarios que puidese xerar –temía ela– que unha muller se somerxese en tan xélidas augas xunto a tantos *letraferidos*.

Entre 1985 e o 2002, Casares publicou un conto (“La decisión del emperador”), sete artigos (tres deles, dedicados a figuras tan significativas como Castelao, Torrente Ballester e Cela) e unha *carta ao director* no diario *El País*¹⁵. O dedicado a Castelao conclúe: “Nadie como él, a no ser Rosalía, tocó con tanto arte la cuerda del alma gallega”¹⁶.

Nos outros catro artigos ocupábase da política galega (o polémico título dun deles, “Terrorismo en Galicia ¿Colonia o champú?”, é obra de Juan Cruz, como

14 Nin nas varias biografías ou estudos de Montserrat Roig (Dupláa 1996; Meroño 2005), nin tampouco nas de Carlos Casares (Calvo 2003; Loureiro 2017; Monteagudo 2017) se alude a esta relación. Si hai referencias, en cambio, á súa coincidencia nas reunións asturianas (Riera 1993; Meroño 2005: 174-176).

15 Vid. http://elpais.com/autor/carlos_casares/a.

16 Nunha entrevista que lle fixo Belén Fortes para *Tempos Novos*, publicada en xaneiro do 2002, e parcialmente reproducida no *dossier* que lle dedicou *Quimera* con motivo do seu falecemento, afirma que *El País* sostén unha idea estereotipada do que é Galicia.

el mesmo recoñeceu, polo que tantos insultos recibiu Casares, e foi replicado no mesmo diario con excesiva crueza por Beiras) (Calvo 2003: 64; Cruz 2012), e de personaxes como Fernández Albor, Barreiro, Camilo Nogueira, o mesmo Beiras e, sobre todo, Fraga¹⁷; e nun deles, comenta o afundimento do buque panameño Cason, que transportaba produtos tóxicos, en 1987, fronte a Fisterra.

Mantivo unha boa amizade con Torrente Ballester, a quen lle dedica unha monografía (Casares 2000a), traducindo dous textos seus ao galego: a novela curta *Doménica* (1999) e o conto *La Bella Otero* (2000). Coñecéronse en 1981, o ano en que Casares se instala en Vilariño, e Torrente prologa a tradución castelá de *Ilustrísima*. Ese texto preliminar supón unha chamada de atención, unha protesta, “contra ese ghetto de ignorancia en que el español medio y muy buena parte de los que habitualmente leen, tienen y mantienen a los escritores en lenguas vernáculos”, aínda que tamén engade Torrente que “si el lector típico español sigue desconociendo a vascos, catalanes y gallegos, también estos se ignoran entre sí” (Becerra 2017: 49). Pronto compartiron conversación na cafetería Monterrey de Baiona, e nas súas respectivas casas, ata a morte do autor de *La saga/fuga de J.B.* en 1999, en cuxo enterro, no cemiterio de Serantes, Carlos Núñez tocou “Negra sombra”, alentado por Casares. Foi, ademais, o maior valedor do veterano escritor na cultura galega. Ambos os dous, grandes fabuladores, compartían o gusto pola conversación distendida, e polas anécdotas sobre personaxes raros ou disparatados, como o ourensán don Juan de la Coba, inventor do pirandargallo (un paraugas xigante que instalado no Polo Norte impedía que chovese na Terra) e do Trampitán, unha lingua sen ningunha relación coa lóxica, orixe da utilizada por José Bastida na citada novela de Torrente para compoñer uns poemas que só el entendía (Alonso/Casares 1992; Casares 2000b; Ponte 2017)¹⁸. En cambio, non consigo ver a influencia de Casares, do seu relato “Luís de Morgade”, na *Crónica del rey pasmado* (1989), de Torrente, tal e como suxire Emilio Xosé Ínsua (2017: 272). Lémbrese, ademais, que o autor de *Don Juan* formou parte do xurado, nada menos que con Cunqueiro, entre outros, que lle concedeu a *Xoguetes para un tempo prohibido* o premio convocado pola editorial Galaxia, para conmemorar o XXV aniversario da súa fundación, dotado con 200.000 pesetas, obra coa que tamén obtivo o Premio da Crítica española, entregado en Sitges, en cuxo xurado se encontraban Juan Ramón Masoliver, José Luis Cano, Guillermo

17 Segundo o testemuño de Jesús Pérez Varela, Casares contribuíu a pacificar as relacións das xentes de Fraga coa cultura galega, pois este pensaba que tería en contra os postulados e iniciativas dos galeguistas, polo que había que apoialo, segundo lembra Luis G. Tosar (Díaz 2017: 143). *Vid.*, ademais, o recoñecemento a Fraga, na súa conversa con Tucho Calvo.

18 Na súa *Leyendas españolas de todos los tiempos. Una memoria soñada* (2000: 314-317), José María Merino ocúpase do personaxe, citando a Carlos Casares, entre outros estudosos galegos do estrefalarario inventor.

Díaz-Plaja, Lorenzo Gomis, Pere Gimferrer e Domingo Pérez Minik, entre outros. Ese mesmo ano foron premiados polos críticos Celso Emilio Ferreiro, Joan Vinoli, Eduardo Mendoza, Antonio Colinas e Baltasar Porcel (Catoira 1976)¹⁹. No volume colectivo dedicado a *El año literario español 1975*, Xesús Alonso Montero e Ramón Piñeiro destacan o libro de Casares como un dos mellores dese ano, pero o primeiro, ademais, denuncia –sen vir moito a conto– que Casares (como Xosé L. Méndez Ferrín e el mesmo) fose expedientado e castigado con vinte días de haberes polo Ministerio de Educación e Ciencia, na súa condición de profesor nun instituto de bacharelato (Abellán 1975: 132, 136-137, 178). No balance do ano seguinte, Alonso Montero sintetiza o sentido e valor do libro (o interese da cita escusa a súa extensión):

El relato de Casares, de hechura nada tradicional (interferencia de planos temporales, narración desde distintas personas gramaticales...) es el curriculum, en tres etapas (niñez, colegio de curas, universidad de Santiago...) de quien vive en la estructura represiva de nuestra posguerra. Empezada la tercera parte, uno esperaba de Casares la gran novela sobre la Universidad gallega de la década de los sesenta, novela de la que solo nos ofrece unos cuantos apuntes. Es evidente, sin embargo, que esta narración, por oficio, por calidad y por modernidad, está a la altura del buen hacer literario de áreas hispánicas culturalmente más desarrolladas. Insistiría en lo del oficio, la maestría del oficio, con lo que ello conlleva de retórica más o menos inevitable: se nota, a veces, el virtuosismo de quien escribe como se escribe (Abellán 1976b: 144, 150).

E respecto á relación con Cela, debeu de ser estreita porque, aínda que só encontremos unha colaboración de Casares na revista *El Extramundi y los Papeles de Iria Flavia* (“O asalto”, 3 [1995], 161-170), non se pode esquecer que cando falece Casares a revista publica no seu número 35, correspondente ao 2003, catro artigos dedicados á súa obra, de Darío Villanueva, Anxo Tarrío, Rafael Conte e Euloxio R. Ruibal. E o mesmo ano da súa morte, Casares lle dedicaría un substancial artigo a Cela, publicado en *El País*, sobre as súas relacións con Galicia, a lingua galega e os escritores que a utilizaban. Antes, ao recibir Cela o Nobel, colaborou Casares nun monográfico que lle dedicou *Ínsula*, coordinado por García de la Concha, cun traballo titulado “Cela, Galicia y galleguismos”. Sen ter unha relación tan próxima como a que mantivo con Torrente Ballester, tamén pretendeu

19 Segundo o mesmo Casares, “la obra galardonada [*Xoguetes...*] podría interpretarse como una biografía de las gentes de su generación, encarnadas en el protagonista, que relata sus experiencias a lo largo de distintas etapas de su vida: infancia, adolescencia y juventud, reflejando, por tanto, los hechos históricos acaecidos en España durante los últimos años” (Abellán 1976a: 141).

acercalo á súa terra, que fose aceptado pola cultura galega. Por último, Casares mantivo tamén unha certa relación co poeta galego José Ángel Valente, aínda que gran parte da súa vida a pasara lonxe do seu Ourense natal. Compartiron a devoción por Camus e por Vicente Risco, a quen Valente dedica as súas *Cántigas de alén*, cualificándoo de *mestre*. E cando en 1997 Valente dá unha conferencia, “Figura de home en dous espellos”, no Club Internacional de Prensa Santiago de Compostela, preséntao Casares. O mesmo ocorre o 28 de maio de 1998, na charla que Valente dá no Teatro Principal de Ourense, “Fragmentos de una autobiografía”, no Foro *La Región*. E a todo iso podería sumarse tamén o recordo que Valente lle dedica a don Juan de la Cueva, o inventor do pirandargallo na súa “Variación sobre el ángel” nas súas *Nueve enunciaciones* (Rodríguez Fer 2012: 84, 86, 146-147).

Desde finais dos oitenta sucédense as viaxes, encontros e relacións con outros escritores, tanto españois como estranxeiros. Así, en novembro de 1988 viaxa aos Estados Unidos, a Providence, con motivo do II Congreso da Asociación Internacional de Estudos Galegos, celebrado en Brown, desempeñando un importante papel na consolidación dos estudos sobre o galego nos Estados Unidos (Carreño 2017). Entre 1990 e 1994 participa en diversas reunións, cuxas intervencións aparecerán publicadas pola editorial Cátedra e o Ministerio de Cultura, na denominada colección *Encuentros*. No primeiro, celebrado no Centro de la Villa de Madrid en novembro de 1989, foi publicado en 1990, o tema obxecto de reflexión era o personaxe literario. Casares falou da súa novela *Ilustrísima*, relatando a vida e circunstancias do bispo que a protagoniza (“de lo que se trataba era de contar la historia de un hombre bondadoso que se ve acosado por una pandilla de exaltados”, Casares 1990: 142) e desmentindo que a novela fose unha homenaxe ao cine, como se afirmara. No segundo texto, que recolle a súa intervención no Encontro de Verines de 1991, ocúpase do contraste entre a Galicia rural e a urbana, o mundo dos maiores e o dos anciáns, como se se tratase de dous países distintos, aínda que “las dos Galicias a pesar de todo, afirma Casares, están muy próximas” (1992: 55). No terceiro texto, que procede da intervención en Verines de 1992, dedicado a *Las palabras de la tribu: escritura y habla*, Casares centrou a súa intervención na importancia do estilo, partindo daquela afirmación de Malraux de que o estilo é a expresión dunha concepción do mundo, cuxa orixe remota –se non antes– se atopa no romanticismo alemán, en Herder. Para o noso autor, “observar la vida, elevar la vida a la altura de un símbolo, es uno de los papeles que competen a la literatura”. E, non obstante, apunta, un dos problemas que padece hoxe a novela é a trivialidade, a uniformidade da mirada, pois a industria cultural “busca en la estandarización la falta de sustancia que le demandan sus lectores”, e por iso se utiliza unha linguaxe non marcada, sen estilo, ata o punto

de que algúns novelistas falsifican a vida, falsificando a linguaxe (1993: 132-133). E, por último, no cuarto ensaio, recollido en *El territorio de las letras*, cuxa orixe non se documenta, titulado “Memoria personal”, conta as primeiras vivencias, os relatos dos seus avós que “determinaron de un modo absolutamente inconsciente mi manera de narrar, el día que descubrí el placer de observar el mundo y de contarlo”. Pois, non en van, nos confesa: “entendí que la sustancia del relato no estaba ni en la originalidad de la historia, ni en el carácter insólito del final, sino en las pequeñas menudencias descriptivas y en su jerarquización gradual y ordenada”. Así, conclúe agradecéndolle ao seu avó que “desde niño me enseñara que los cuentos, como la vida, no son más que detalles y que el tiempo simplemente no existe” (1994: 32, 34).

En 1993 o Literarisches Colloquium, de Berlín, concédelle unha bolsa, para que poida traballar durante dous meses, en setembro e outubro, na mansión que esa institución ten xunto ao Wanssee, onde escribirá parte de *Deus sentado nun sillón azul* (1996). Coincidiu con el Víctor Freixanes, como testifican as fotos que se publicaron en diversas ocasións, ademais do seu testemuño. Durante esa estancia visitaron a casa na que se decidiu a *solución final*, o exterminio dos xudeus. A Freixanes e á súa tradutora, Elke Wehr (autora tamén das versións alemás de libros de Borges, Vargas Llosa, Rafael Chirbes, Javier Marías ou Manuel Rivas, ata o seu falecemento no 2008, quen –por certo– o primeiro que traduciu foi un conto de Camus), vai dedicada a novela²⁰. Casares era moi consciente da importancia de que a literatura galega se difundise noutras linguas: “por primera vez en la historia de la literatura gallega hay bastantes autores gallegos traducidos a otras lenguas. Esto es una novedad absoluta, porque de mi generación para atrás no hay nada, quitando algunas cosas concretas” (Rodríguez Vega 2002: 44).

Co correr dos anos seguiron os desprazamentos e encontros con escritores, xunto coa difusión da súa obra en castelán e, en menor medida, en catalán. Así, por exemplo, entre finais de setembro e comezos de outubro de 1995 viaxa a Cuba formando parte da expedición de escritores españois que participaron nas xornadas dedicadas aos *Libros de España* na Habana, organizadas polo Ministerio de Cultura español. E ese mesmo ano, o ex-futbolista ilustrado Jorge Valdano inclúe na súa antoloxía *Cuentos de fútbol* (1995), e ese mesmo relato, “Qué viejo estás y qué gordo”, será reproducido no 2006 noutras dúas antoloxías de narracións sobre o deporte rei. En 1998 é nomeado director dos Cursos de verán da Fundación Camilo José Cela (quen falece no 2002). E J. J. Armas Marcelo inclúe un conto seu, “Un pulpo gigante”, na antoloxía *Los mares de Iberia* (1998b), publicada ese

20 Elke Wehr traduciu ao alemán dous contos de *Os escuros soños de Clio* (“O xudeo Xacobe” e “Un enigma histórico”), publicados en 1994 na revista berlinesa *Sprache im Technischen Zeitalter*.

mesmo ano en galego, no volume *Das letras do mar*. Por último, o seu conto “El caballo” inclúeo Luis Martínez de Mingo nunha recompilación de narracións sobre ciclismo que aparece no 2000. Uns anos antes, en 1988, publícase en *Ínsula*, traducido ao castelán, o seu conto “El suicidio de Jonás Björklund”. Nunhas datas que non logrei precisar, quizais durante os últimos anos do século XX, Casares dirixiu os Encontros literarios do Liceo de Ourense, nos que interviñeron, limítome a lembrar os escritores españois non galegos, máis relevantes, entre outros Carme Riera, Juan José Millás, Luis Mateo Díez, José María Merino²¹, Juan Pedro Aparicio, José Manuel Caballero Bonald, o crítico Miguel García-Posada, Almuena Grandes, Luisa Castro, Blanca Andreu, Manuel Vicent, Juan Cruz e Julio Llamazares. No ano 2000 España foi o país invitado na Feira Internacional do Libro de Guadalajara (México) e, entre os participantes, en representación de Galicia, e de España, xunto a Carlos Casares, estaban, por exemplo, José María Merino, Enrique Vila-Matas, Francisco Brines, Paloma Díaz-Mas, Juan Mayorga, Claudio Guillén, Manuel Vázquez Montalbán, Manuel Vicent, Ángel González, José Hierro e Luis García Montero.

No 2012, a editorial Libros del Silencio, de Gonzalo Canedo, un editor galego residente en Barcelona, publica en castelán a *Narrativa breve completa*, de Carlos Casares. O singular desta edición é que algúns contos non aparecen só autotraducidos, senón reelaborados e ampliados en castelán, con cambios incluso nos títulos e as dedicatorias (Galanes/Luna 2016; S.f. 2016), variantes que poderían reflectir a evolución do estilo do autor, unha práctica non totalmente insólita, pois foi cultivada tamén pola escritora mallorquina Carme Riera.

Cando Casares falece no 2002 sucédense as homenaxes e recoñecementos, tanto en Galicia coma no resto de España, agora céntrome nestes últimos, entre os que destacan o número da revista *Quimera*, o xa rememorado Encontro en Verines, así como a confesión de Víctor García de la Concha de que Casares fora un firme candidato a entrar na Academia, cuxo maior valedor fora o seu bo amigo Gonzalo Torrente Ballester (García 2002).

Por último, respecto á recepción en castelán da súa obra de ficción –penso en críticos e estudosos residentes fóra de Galicia–, habería que destacar os artigos ou recensións a cargo de Ángel Basanta, Santos Alonso, Javier Goñi e Ángel Vivas, pero tamén a atención que lle prestaron Juan Cruz (editor e prologuista da súa obra en castelán), Luisa Castro, Rafael Conte e Jon Kortazar, ou profesores como

21 Nun correo privado, enviado a petición miña, Merino lembrou a súa visita a Ourense, invitado por Casares: “Nunca olvidaré que fue a buscarme a la estación y que en el recorrido hasta el hotel –un paseo, pues no estaba lejos– se le acercaron tres respetuosas personas, para agradecerle muy afectuosamente favores que les había hecho. Descubrí entonces que estaba muy imbricado en su mundo cotidiano”.

Víctor García de la Concha, Basilio Losada, Marina Mayoral e Arcadio López-Casanova, os tres últimos autores de ficción.

Ángel Basanta sinalou dúas características importantes na traxectoria narrativa de Casares: o feito de que se truncase en plena madurez, cando contaba 60 anos, e que se trate dun exemplo perfecto de convivencia entre a tradición e a modernidade (Franco 2002). Ninguén o definiu mellor ca el mesmo, neste fragmento do que sería un autorretrato: “Escribo cuando me apetece y no me apetece siempre. Me gustan muchas cosas: papar moscas, hablar con los amigos, jugar con los trenes eléctricos, ir en moto y leer. Pero si me preguntan qué soy, respondo que «un contador de historias»” (Platas 1998: 25; Monteagudo 2017: 9). Así, en esencia, sigo eu lembrándoo²².

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Abellán, José Luis [et al.] (1976a): *El año literario español 1975*. Literatura y sociedad 11. Madrid: Castalia.
- (1976b): *El año literario español 1976*. Literatura y sociedad 12. Madrid: Castalia.
- Alonso Girgado, Luís (2017): “Epistolario cruzado Carlos Casares-Ramón Piñeiro (1963-1978)”, en Cochón/Alonso/Piñeiro 2017: 470-534.
- Alonso Montero, Xesús (2017): “Carlos Casares, contertulio”, en Cochón/Alonso/Piñeiro 2017: 31-35.
- Alonso Montero, Xesús e Carlos Casares (1992): *Vida, obra e milagres de Xan da Cova*. Vigo: Diario 16 de Galicia.
- Arroyo, Francesc (1983): “Críticos españois e escritores soviéticos inician contactos literarios en la URSS”, *El País* 4/VII/1983. Disponible en https://elpais.com/diario/1983/07/04/cultura/426117606_850215.html.
- Aymerich, Pilar e Marta Pessarrodona (1994): *Montserrat Roig: un retrat*. Barcelona: Institut Català de la Dona.
- Baamonde, Antón (2017): “Carlos Casares como figura moral”, en Cochón/Alonso/Piñeiro 2017: 41-47.
- Barro, David (1998): “Carlos Casares [Entrevista]”, *InteresArte* 4, 6-9.
- Basanta, Ángel (2003): “*El sol del verano* [Recensión]”, *El Cultural* 18/IX/2003. Disponible en <http://www.elcultural.com/revista/letras/El-sol-del-verano/7785>.

22 Quero darlles as grazas a Dolores Vilavedra, Marina Mayoral, Sonia Hernández, Henrique Monteagudo, Víctor F. Freixanes, Luis Mateo Díez, José María Merino, Ángel Basanta, Arcadio López-Casanova, Xosé Manuel Dasilva, David Barro, José A. Ponte Far, Ramón Loureiro e aos amigos da editorial Galaxia, pola súa inestimable axuda.

- (2012): “A traxectoria narrativa de Carlos Casares”, *Grial* 196, 17-27.
- (2013): “Narrativa breve completa [Recensión]”, *El Cultural* 22/II/2013. Disponible en <http://www.elcultural.com/revista/letras/Narrativa-breve-completa/32372>.
- Becerra Suárez, Carmen (2017): “A mestría no contar: *Ilustrísima*”, en Cochón/Alonso/Piñeiro 2017: 49-61.
- Beiras, Xosé Manuel (1988): “Ni colonia ni champú: desodorante. Carta-réplica a Carlos Casares”, *El País* 7/VI/1988. Disponible en https://elpais.com/diario/1988/06/07/espana/581637609_850215.html.
- Bermúdez Montes, María Teresa (2009): “Ecos e lecturas da narrativa europea contemporánea na obra de Carlos Casares”, en Noia/Vilavedra/Rodríguez 2009: 11-30.
- Cabana, Darío Xohán (2017): “Ó redor d’Os *escuras soños de Clío*”, en Cochón/Alonso/Piñeiro 2017: 63-66.
- Cajaraville, Héctor (2017): “Os primeiros artigos xornalísticos de Carlos Casares (*La Región*, 1968-1974)”, en Cochón/Alonso/Piñeiro 2017: 67-79.
- Calvo, Tucho (2003): *Carlos Casares. O conto da vida*. A Coruña: La Voz de Galicia.
- Carreño, Antonio (2017): “Desterrando memorias”, *La Región* 17/V/2017. Disponible en <http://www.laregion.es/opinion/antonio-carreno/desenterrando-memorias-carlos-casares/20170517085937708907.html>.
- Carro Rosende, Francisco Xavier (2017): “O *galo de Antioquía*: una parábola alegórica”, en Cochón/Alonso/Piñeiro 2017: 83-95.
- Casares, Carlos (1967): *Vento ferido*. Vigo: Galaxia. Tradución ao español: *Viento herido*. Madrid: Punto de Partida Ediciones, 2010. Prólogo de Juan Cruz, “Carlos Casares, cantando y contando”, 9-17.
- (1968): *A galiña azul*. Vigo: Galaxia.
- (1969): *Cambio en tres*. Vigo: Galaxia.
- (1973): *As laranxas máis laranxas de tódalas laranxas*. Vigo: Galaxia.
- (1975): *Xoguetes pra un tempo prohibido*. Vigo: Galaxia.
- (1979): *Os escuras soños de Clío*. Santiago de Compostela: Edicións do Cerne. Tradución ao español de Xesús Rábade Paredes: *Los oscuros sueños de Clío*. Madrid: Alfaguara, 1984.
- (1980): *Ilustrísima*. Vigo: Galaxia. Tradución ao español de Basilio Losada: *Ilustrísima*. Barcelona: Caralt Editores, 1981; prólogo de Gonzalo Torrente Ballester, 9-16.
- (1985): “Lecturas de año nuevo. «La decisión del emperador»”, *El País* 31/XII/1985.

- (1986): “El arte de un político. Hasta el último rayo de luz”, *El País* 30/I/1986.
- (1987a): *Os mortos daquel verán*. Vigo: Galaxia. Tradución ao español do autor: *Los muertos de aquel verano*. Madrid: Alfaguara, 1987.
- (1987b): “Moción de censura contra Fernández Albor. La comedia humana”, *El País* 22/IX/1987.
- (1987c): “Una bomba en el fin del mundo”, *El País* 31/XII/1987.
- (1988a): “Terrorismo en Galicia. ¿Colonia o champú?²³”, *El País* 30/V/1988.
- (1988b): “Cartas al director. Cuestión de nombre”, *El País* 9/VI/1988.
- (1988c): “El suicidio de Jonás Björklund”, *Ínsula* 495.
- (1990a): “*Ilustrísima*, el maquillaje de un obispo”, en Marina Mayoral (ed.), *El personaje novelesco*. Madrid: Cátedra / Ministerio de Cultura, 137-145.
- (1990b): “Cela, Galicia y galleguismos”, *Ínsula* 518-518 [monográfico: Camilo José Cela, Premio Nobel de Literatura 1989], 15-16.
- (1991): “El hombre, esa hierba débil que sueña”, *Ínsula* 536 [monográfico. Soñar-Soñarse: Álvaro Cunqueiro (1911-1981)], 11-12.
- (1992): “Esa vieja que trabaja el campo”, en Leopoldo Alas [et al.], *Mito y realidad en la novela actual*. Madrid: Cátedra / Ministerio de Cultura, 51-59. Prólogo de Víctor García de la Concha.
- (1993): “Literatura y estilo”, en Clara Janés [et al.], *Las palabras de la tribu: escritura y habla*. Madrid: Cátedra / Ministerio de Cultura, 131-133.
- (1994): “Testimonio personal”, en Enriqueta Antolín [et al.], *El territorio de las letras*. Madrid: Cátedra, 27-34.
- (1995): “Qué viejo estás y qué gordo”, en Jorge Valdano (ed.), *Cuentos de fútbol*. Madrid: Alfaguara, 101-115.
- (1996): *Deus sentado nun sillón azul*. Vigo: Galaxia. Tradución ao español do autor: *Dios sentado en un sillón azul*. Madrid: Alfaguara.
- (1997a): “Final dos encontros”, *La Voz de Galicia* 20/IX/1997.
- (1997b): “Una historia de amor”, *El País* 15/X/1997.
- (1998a): *Un país de palabras*. Vigo: Galaxia.
- (1998b): “Un pulpo gigante”, en J. J. Armas Marcelo (ed.), *Los mares de Iberia*. Los narradores y el mar 4. Lisboa: Sociedad Estatal Lisboa 98, 85-100.
- (1999a): “Un amante de lo estrafalario”, *El País* 28/I/1999.
- (1999b): “El cumpleaños feliz de Ricardo Romero”, en Javier de las Muelas (ed.), *29 Dry Martinis (That's the Limit!)*. Barcelona: Edhasa, 43-47.

23 A historia deste artigo cóntase no libro/entrevista de Tucho Calvo (2003).

- (2000a): *Gonzalo Torrente Ballester. O escritor, o amigo*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- (2000b): *Biografía de Don Juan de la Coba*. Vigo: Galaxia.
- (2000c): “El caballo”, en Luis Martínez de Mingo (ed.), *Cuentos de ciclismo*. Madrid: Edaf, 43-51.
- (2002a): *O sol do verán*. Vigo: Galaxia. Tradución ao español de Damián Villalaín e Dolores Vilavedra: *El sol del verano*. Madrid: Alfaguara, 2003.
- (2002b): “El gallego que quería ser querido”, *El País* 21/I/2002.
- (2006): “Qué viejo estás y qué gordo”, en Fulgencio Argüelles [et al.], *Once contra once. Cuentos de fútbol para los fanáticos del fútbol*. Barcelona: DeBolsillo.
- (2012): “El sobrecogedor filo de la navaja”, en *Narrativa breve completa*. Barcelona: Libros del Silencio, 5-11. Prólogo de Juan Cruz.
- (s.d.): *Tres historias eruditas para celebrar un nadal*. Ourense: La Región. Edición bilingüe, non venal.
- Catoira, Manuel (1976): “C. Casares, Premio de la Crítica 1975, *Xoguetes pra un tempo prohibido*”, *Ínsula* 354, 16.
- Chacón, Rafael (2017): “Carlos Casares: poesía esquecida”, en Cochón/Alonso/Piñeiro 2017: 103-118.
- Cochón, Luís, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais (eds.) (2017): *Carlos Casares: homenaxe. De amicitia*. Cadernos Ramón Piñeiro 37. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Conte, Rafael (2003): “El diente que me arrancó Carlos Casares”, *El Extramundi y los Papeles de Iria Flavia* 35, 19-23.
- Cruz, Juan, (2012): “Carlos Casares, el narrador”, *El País* 9/III/2012. Disponible en: http://blogs.elpais.com/juan_cruz/2012/03/carlos-casares-el-narrador.html.
- Cuartas, Javier (1987): “Encuentro de escritores y críticos sobre el cuento”, *El País* 26/V/1987.
- Dasilva, Xosé Manuel (2009): “Autotraducirse en Galicia: bilingüismo o diglosia”, *Quaderns. Revista de Traducció* 16, 143-156.
- (2012): “Carlos Casares traducido e autotraducido [Recensión de *Narrativa breve completa*]”, *Grial* 196, 88-90.
- (2013): *Estudios sobre la autotraducción en el espacio ibérico*. Bern: Peter Lang.
- Díaz, Caetano (2017): “O político menos político de todos os políticos. (Retrato coral, quizais, da influencia de Carlos Casares nas institucións)”, en Cochón/Alonso/Piñeiro 2017: 139-145.

- Dupláa, Cristina (1996): *La voz testimonial en Montserrat Roig. Estudio cultural de los textos*. Barcelona: Icaria.
- Feijoo, Raquel (1999): “Carlos Casares crea *Un país de palabras*”, *La Región* 1/II/1999.
- Fernández Vázquez, Mar (2015): “Las traducciones de Carlos Casares para la editorial Argos Vergara”, *mediAzioni* 17. [Número especial: G. Bazzochi, P. Capanaga e R. Tonin (eds.), *Perspectivas multifacéticas en el universo de la literatura infantil y juvenil*]. Disponible en: http://www.mediazioni.sitelec.unibo.it/images/stories/PDF_folder/document-pdf/n.17-2015/fernndezvzquez.pdf.
- Fortes, Belén (2002): “Carlos Casares, palabras de escritor [Entrevista]”, *Quimera* 217, 43-45.
- Fortes, José (2007): “La UMD, historia y memoria”, *El País* 5/I/2007. Disponible en https://elpais.com/diario/2007/01/05/opinion/1167951612_850215.html.
- Fraga, Xesús (2002): “Os encontros de literatura de Verines rinden homenaxe nesta edición a Carlos Casares”, *La Voz de Galicia* 3/VII/2002.
- Francés Díez, M. Angels (2010): *Literatura i feminisme: L' hora violeta de Montserrat Roig*. Tarragona: Arola.
- Franco, Camilo (2002): “Ángel Basanta: «A Casares pásalle o que lle pasou no seu día a Cunqueiro»”, *La Voz de Galicia* 11/III/2002. Disponible en https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/cultura/2012/09/06/casares-pasalle-lle-pasou-seu-dia-cunqueiro/0003_201209G6P34991.htm.
- Freixanes, Víctor F. (1976): “Carlos Casares, os dereitos do escritor”, en *Unha ducia de galegos*. Vigo: Galaxia, 273-294.
- (2013): “O espírito de Verines”, *La Voz de Galicia* 29/IX/2013.
- Galanes Santos, Iolanda (2014): “Carlos Casares y la traducción: obra dispersa e inédita”, *Quaderns. Revista de Traducció* 21, 183-198.
- Galanes Santos, Iolanda e Ana Luna Alonso (2016): “La larga vida de *Vento ferido* de Carlos Casares y sus traducciones”, *Hermeneus* 18, 93-118. Disponible en <https://uvadoc.uva.es/bitstream/10324/23145/1/Hermeneus-2016-18-Lalarga-Vida.pdf>.
- García, Betsabé (2016): *Amb uns altres ulls. La biografia de Montserrat Roig*. Barcelona: Roca.
- García, Luis (1992): “Montserrat Roig, homenaxeada en los encontros de Verines”, *El País* 19/IX/1992. Disponible en: https://elpais.com/diario/1992/09/19/cultura/716853604_850215.html.
- García, R. (2002): “Víctor García de la Concha: Casares era un «candidato muy firme» a la Academia Española [Entrevista]”, *La Voz de Galicia* 11/III/2002. Disponible en: https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/galicia/2002/03/11/casares-era-candidato-firme-academia-espanola/0003_999716.htm.

- García de la Concha, Víctor (2002a): “Carlos, ¡qué cuentas?”, *La Voz de Galicia* 10/III/2002.
- (2002b): “[Declaraciones]”, *Faro de Vigo* 10/III/2002.
- García Pérez, Francisco (2002): “Un arzobispo casado y en moto”, en Luis García Jambrina (coord.), *Encuentros de Encuentros. Verines 1985-2002. Homenaje a Carlos Casares*. Pendueles: Dirección General de Política e Industrias Culturales y del Libro / Universidad de Salamanca. Disponible en: http://www.mcu.es/lectura/pdf/V02_GARCIA.pdf.
- Gomis, Lorenzo (2004): *Una temporada en la tierra. 80 años de memoria (1924-2004)*. Barcelona: El Ciervo.
- Grande, Antón (2017): “Casares en Verines”, *La Voz de Galicia* 26/V/2017.
- Guillamon, Julià (2015): *Joan Perucho, cendres i diamants. Biografia d'una generació*. Barcelona: Galàxia Gutenberg.
- IEM = Instituto de Estudios Miñoranos (2013): “Un feixe de miradas sobre a vida de Carlos Casares. Entrevista a Rexina Vega”, en *Instituto de Estudios Miñoranos / IEM [web]* 23/V/2013. Disponible en: <http://iem.gal/filoloxia-e-literatura/14-artigos/807-un-feixe-de-miradas-sobre-a-vida-de-carlos-casares-entrevista-a-rexina-vega>.
- Ínsua, Emilio Xosé (2017): “A propósito de *Os escuros soños de Clío* de Carlos Casares: poñer en cuestión o H maiúsculo da Historia”, en *Cochón/Alonso/Piñeiro* 2017: 259-274.
- Kortazar, Jon (2002a): “Carlos no está sentado en un sillón azul”, en Luis García Jambrina (coord.), *Encuentros de Encuentros. Verines 1985-2002. Homenaje a Carlos Casares*. Pendueles: Dirección General de Política e Industrias Culturales y del Libro / Universidad de Salamanca. Disponible en: http://www.mcu.es/lectura/pdf/V02_KORTAZAR.pdf.
- (2002b): “La voz y la escritura”, *Quimera* 217, 24.
- (2012): “Casares llega a la gente”, *El País* 27/X/2012, 81.
- Lanz, Juan José (2005): *La revista Claraboya (1963-1968): un episodio fundamental en la renovación poética de los años sesenta*. Madrid: UNED.
- (2007): *Fablas. Revista de poesía y crítica*. Santa Cruz de Tenerife: Idea.
- Llamazares, Julio (2017): “Noroeste”, *El País* 21/X/2017, 2.
- López-Casanova, Arcadio (2009): “Tempo da procura. Carlos Casares en Compostela”, en *Noia/Rodríguez/Vilavedra* 2009: 151-163.
- (2017): “Carlos Casares, poeta”, en *Cochón/Alonso/Piñeiro* 2017: 279-292.
- Loureiro, Ramón (2002a): *Carlos Casares. Nove retratos e una conversa inacabada*. Ferrol: Concello.

- (2002b): “As letras españolas renden homenaxe á maxia das palabras de Carlos Casares”, *La Voz de Galicia* 7/IX/2002.
- (2002c): “Víctor García de la Concha destaca la «fidelidad a Galicia» de Carlos Casares”, *La Voz de Galicia* 12/IX/2002.
- (2002c): “Y dios sentado en un sillón”, en Luis García Jambrina (coord.), *Encuentros de Encuentros. Verines 1985-2002. Homenaje a Carlos Casares*. Pendueles: Dirección General de Política e Industrias Culturales y del Libro / Universidad de Salamanca. Disponible en: https://www.mecd.gob.es/lectura/pdf/V02_LOUREIRO.pdf.
- (2017): *Casares*. A Coruña: Trifolium.
- Marco, Joaquín, Carme Riera e Luisa Cotoner (2014): “Colección Ocnos: un puente entre dos culturas. Conversación con Joaquín Marco”, *Mitologías hoy* 9, 202-213. Disponible en: <http://revistes.uab.cat/mitologies/article/viewFile/v9-marco-cotoner-riera-bustamante/131>.
- Martín, Rafael (2013): “*Narrativa breve completa* [Recensión]”, *El placer de la lectura* 28/I/2013. Disponible en: <http://elplacerdellectura.com/blog/resena/narrativa-breve-completa-de-carlos-casares>.
- Martín Gaité, Carmen e Andrés Ruiz Tarazona (1972): *Ocho siglos de poesía gallega. Antología bilingüe*. Madrid: Alianza.
- Martín Garzo, Gustavo (2002): “El carterista amable”, en Luis García Jambrina (coord.), *Encuentros de Encuentros. Verines 1985-2002. Homenaje a Carlos Casares*. Pendueles: Dirección General de Política e Industrias Culturales y del Libro / Universidad de Salamanca. Disponible en: https://www.mecd.gob.es/lectura/pdf/V02_GMARTIN.pdf.
- Mayoral, Marina (2017): “Casares. Tres apuntamentos”, en Cochón/Alonso/Piñeiro 2017: 295-304.
- Merino, José María (2000): *Leyendas españolas de todos los tiempos. Una memoria soñada*. Madrid: Temas de Hoy.
- Meroño, Pere (2005): *El goig de viure. Biografía de Montserrat Roig*. Barcelona: Publicaciones de l'Abadía de Montserrat.
- Monteagudo, Henrique (2017): *Carlos Casares. Un contador de historias*. Vigo: Galaxia.
- Nogueira Pereira, María Xesús (2009): “Contra a traxedia da esencia humana. A lectura de Cunqueiro por Carlos Casares”, en Noia/Rodríguez/Vilavedra 2009: 177-188.
- Noia, Camiño (2017): “Encontros e reencontros”, en Cochón/Alonso/Piñeiro 2017: 317-325.
- Noia, Camiño, Olivia Rodríguez e Dolores Vilavedra (eds.) (2009): *Actas Simposio Carlos Casares*. Vigo: Fundación Carlos Casares.

- Palol, Miquel de, (2002): “Carlos Casares”, en Luis García Jambrina (coord.), *Encuentros de Encuentros. Verines 1985-2002. Homenaje a Carlos Casares*. Pendueles: Dirección General de Política e Industrias Culturales y del Libro / Universidad de Salamanca. Disponible en: https://www.mecd.gob.es/lectura/pdf/V02_PALOL.pdf.
- Paz Gago, José María (2002): “Carlos Casares”, en Luis García Jambrina (coord.), *Encuentros de Encuentros. Verines 1985-2002. Homenaje a Carlos Casares*. Pendueles: Dirección General de Política e Industrias Culturales y del Libro / Universidad de Salamanca. Disponible en: <https://www.mecd.gob.es/lectura/pdf/200.pdf>.
- Pereira, Antonio (2002): “En Verines. Memoria de Carlos Casares”, en Luis García Jambrina (coord.), *Encuentros de Encuentros. Verines 1985-2002. Homenaje a Carlos Casares*. Pendueles: Dirección General de Política e Industrias Culturales y del Libro / Universidad de Salamanca. Disponible en: <http://cabila.unileon.es:8383/greenstone3/sites/localsite/collect/producci/index/assoc/HASH018b/ea10f8aa.dir/doc.pdf;jsessionid=8811BA9B5BFC3612B487EAC6EE2F9A30>>).
- (2006): *Cuentos del noroeste mágico*. Trabajo del Camino: Edileisa.
- (2012): *Todos los cuentos*. Madrid: Siruela. Edición de Antonio Gamoneda.
- Pérez García, Florentino (2017): “«Cita de fantasmas». *Fantastique* e xogo literario nunha columna de Carlos Casares”, en Cochón/Alonso/Piñeiro 2017: 327-334.
- Pessarrodona, Marta (2002): “Así que pasen once años...”, en Luis García Jambrina (coord.), *Encuentros de Encuentros. Verines 1985-2002. Homenaje a Carlos Casares*. Pendueles: Dirección General de Política e Industrias Culturales y del Libro / Universidad de Salamanca. Disponible en <https://www.mecd.gob.es/lectura/pdf/202.pdf>.
- Pesarrodona, Marta [et al.] (1993): *Memorial Montserrat Roig. Cicle de confèrencies, del 9 al 23 de novembre de 1992*. Barcelona: Institut Català de la Dona.
- Platas Tasende, Ana María (1998): “Conversación con Carlos Casares”, *Revista Galega do Ensino* 21, 15-26.
- Ponte Far, Xosé Antonio (2017): “Carlos Casares e Torrente Ballester”, en Cochón/Alonso/Piñeiro 2017: 353-357.
- Rábade Paredes, Xesús (2017): “Tradutor de Casares”, en Cochón/Alonso/Piñeiro 2017: 359-361.
- Riera, Carme (1993): “Montserrat Roig i l’amistat”, en Pesarrodona [et al.] 1993: 40-44.
- Riera, Miguel (1997): “De lengua, tradiciones literarias y otros griaes. Entrevista a Carlos Casares”, *Quimera* 158-159, 69-74.

- Rivero Taravillo, Antonio (2011): *Luis Cernuda. Años de exilio (1938-1963)*. Barcelona: Tusquets.
- Rodríguez Cueto, Milio (2002): “Carlos Casares, y otros reflejos gallegos en la literatura asturiana”, en Luis García Jambrina (coord.), *Encuentros de Encuentros. Verines 1985-2002. Homenaje a Carlos Casares*. Pendueles: Dirección General de Política e Industrias Culturales y del Libro / Universidad de Salamanca. Disponible en: <http://www.mecd.gob.es/lectura/pdf/203.pdf>.
- Rodríguez Fer, Claudio (2012): “Valente en Galicia: *Quedar para siempre*”, en Claudio Rodríguez Fer (ed.), *Valente vital (Galicia, Madrid, Oxford)*. Santiago de Compostela: Universidade.
- Rodríguez Vega, Rexina (2002): “Carlos Casares, palabras de escritor”, *Químera* 217, 43-45.
- (2017): “A utopía de Verines”, en Cochón/Alonso/Piñeiro 2017: 379-390.
- Rodríguez Vega, Rexina (coord.) (2002): “Carlos Casares: memoria y homenaje [Sección]”, *Químera* 217, 11-46.
- Sainz Borgo, Karina (2015): “Víctor García de la Concha, director del Cervantes: «Todos sabemos que en España el problema no es la lengua»”, *Vozpópuli* 12/IX/2015. Disponible en: http://www.vozpopuli.com/altavoz/cultura/Culturas-Instituto_Cervantes-xx-Catellano_2_842935705.html.
- S. c. (1995): “«Libros de España» concentrará en Cuba a la cultura española”, *ABC* 30/VIII/1995, 44.
- S. f. (2002): “Homenaje a Carlos Casares en los Encuentros de Verines”, *ABC* 14/IX/2002.
- Toro, Suso de (2002): “Carlos Casares”, en Luis García Jambrina (coord.), *Encuentros de Encuentros. Verines 1985-2002. Homenaje a Carlos Casares*. Pendueles: Dirección General de Política e Industrias Culturales y del Libro / Universidad de Salamanca. Disponible en: http://www.mecd.gob.es/lectura/pdf/V02_TORO.pdf.
- Torrente Ballester, Gonzalo (1999): *Doménica*. Madrid: Espasa Calpe.
- (2000): *La Bella Otero*. París: Raiña Lupa; Santiago de Compostela: Consorcio.
- Valcárcel, Marcos (ed.) (2002): *Carlos Casares, punto de encontro*. Ourense: Concello.
- Valls, Fernando (1999): “La sopa de ajo de Verines”, *El País* 28/IX/1999.
- (2008): “En la muerte de Elke Wehr, traductora de Marías y Chirbes”, en *La nave de los locos* [blog] 5/VI/2008. Disponible en: <https://nalocos.blogspot.com.es/search?q=elke>.

- Villalaín, Damián (2017): “Casares e as teorías literarias”, en Cochón/Alonso/Piñeiro 2017: 455-463.
- Villalaín, Damián e Carlos Fernández (2015): “Carlos Casares e Albert Camus”, *Grial* 205, 38-49.
- Villanueva, Darío (2002): “Carlos Casares, home leal”, *El Correo Gallego* 10/III/2002.
- (2003): “Una presentación de *Deus sentado nun sillón azul*”, *El Extramundi y los Papeles de Iria Flavia* 35, 65-82.
- Villanueva Gesteira, Dolores (2012): “Casares en Galaxia, Galaxia en Casares”, *Grial* 196, 28-37.
- Vivas, Ángel (2004): “Verano en Beiro hacia 1950 [Recensión de *El sol del verano*]”, *Revista de libros* 87, 55. Disponible en: http://www.revistadelibros.com/articulo_imprimible.php?art=3361&t=articulos.
- (2017): “Entrevista. Vicente Molina Foix”, *Leer* 287.